

Розділ I. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ТА ПРІКЛАДНІ АСПЕКТИ ТЕХНОЛОГІЙ НАВЧАННЯ ДІТЕЙ ІЗ СЕНСОРНИМИ ПОРУШЕННЯМИ

УДК 376-056.264-053.4:[37.016: 811.161.2' 35-028.31]

Рецензент:
Данілавичюте Е. А.,
к. пед. н., с. н. с. лабораторії логопедії
Інституту спеціальної педагогіки
НАПН України

ФОРМУВАННЯ ПЕРЕДУМОВ ГРАМОТНОГО ПИСЬМА У СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ З ПОРУШЕННЯМ МОВЛЕННЕВОГО РОЗВИТКУ

Бартенева Л. І.

Стаття присвячена актуальній проблемі підготовки старших дошкільників з порушенням мовленнєвого розвитку до оволодіння нормами орфографії. Показує шляхи діагностики передумов грамотного письма, висвітлює найбільш ефективні прийоми формування фонематичного аналізу та орфографічної пильності.

Ключові слова: порушення мовленнєвого розвитку, орфографічна пильність, фонематичний аналіз, дизорфографія, старші дошкільники.

Формирование предпосылок грамотного письма у старших дошкольников с нарушениями речевого развития

Статья посвящена актуальной проблеме подготовки старших дошкольников с нарушениями речевого развития к овладению нормами орфографии. Автор показывает методы диагностики предпосылок грамотного письма и раскрывает наиболее эффективные способы формирования фонематического анализа и орфографической зоркости.

Ключевые слова: нарушения речевого развития, орфографическая зоркость, фонематический анализ, дизорфография, старшие дошкольники.

Formation of preconditions competent writing of senior preschoolers with speech development disabilities

The article is devoted to the actual problem of preparation of senior preschoolers with speech disabilities for successful orthographical norms assimilation. The way of competent writing preconditions formation, effective techniques of phonemic analysis and orthographic vigilance development are represented in this article.

Keywords: speech disabilities, orthographical vigilance, disorthography, senior preschoolers.

Проблема специфічних розладів мовленнєвої діяльності у дітей з порушенням мовленнєвого розвитку, яка сприяє недостатньому опануванню та функціонуванню однієї з основних навичок писем-

ного мовлення — письма, викликає увагу численних вчених. Дослідження Р. Є. Левіної, О. В. Ястребової, О. Смірної, Л. Ф. Шуйфер, Т. Вербицької, О. А. Токаревої, І. К. Колповської, І. В. Прищепової, О. М. Корнева Є. Ф. Собонович, В. В. Тарасун, М. В. Шевченко, Л. І. Бартеневої та ін. вказують на те, що діти з мовленнєвою патологією, зі значними труднощами оволодівають програмою з мови і припускаються великої кількості помилок на письмі.

Структура процесу письма і передумови його формування розкриті у працях багатьох вчених [1; 2; 3; 4 та ін.]. Вони виділяють два основних та взаємозумовлених рівня передумов формування писемного мовлення. Перший рівень передбачає сформованість у дитини аналізаторних компонентів: зорового і слухового сприйняття, моторних функцій, повноцінної слухо-оптико-моторної координації. До другого рівня можна віднести психологічну готовність дитини до навчання та довільне опанування складної навички письма.

До поняття психологічної готовності входить такий структурний компонент як лінгвістична готовність дитини до школи, в основі якої лежить усвідомлене здійснення мовних операцій, граматичне оформлення слів, речень відповідно до вікових норм та достатній розвиток усного мовлення.

Аналіз причини неуспішності дітей окресленої категорії вказує на недостатнє засвоєння мовних узагальнень на всіх рівнях: фонетичному, морфологічному, лексичному і синтаксичному, а також недостатній розвиток психічних процесів та несформованість прийомів навчальної діяльності.

У сучасній літературі профілактика порушень писемного мовлення займає одне із основних місць на етапі підготовки дітей до шкільного навчання. Наявність великої кількості фонематичних помилок, вказує на незакінченість процесу формування звуків, саме тих, які відрізняються тонкими артикуляційними або акустичними ознаками. Своєчасне виявлення таких відхилень і проведення корекційних логопедичних занять у старшому дошкільному віці дозволить попередити порушення писемного мовлення як за фонетичним, так і за морфологічним принципами.

В рамках нашої статті ми зупинимось на діагностиці та формуванні фонологічної складової грамотного письма, що передбачає сформованість:

- фонематичного сприйняття (його сенсорного і перцептивного рівнів);
- фонематичних уявлень про звуковий склад слів рідної мови;
- операції практичного звукового аналізу;

- уміння помічати фонетичні чергування у словах як основи для розвитку орфографічної пильності.

Виявлення сформованості фонематичних уявлень можна перевірити за пробами 1а і 1б.

Проба 1а. Логопед пропонує дитині розкласти на дві купки предметні малюнки, до назв яких входять звуки, близькі за акустико-артикуляційними ознаками. При цьому назва малюнка не вимовляється ані педагогом, ані дитиною (тобто виконується за уявою).

Завдання зазначеної проби припускає визначення рівня оволодіння дітьми аналізом звуків на тлі слова (сформованість якого перевіряється на матеріалі звуків, які діти вимовляють вірно і не змішують у власній вимові).

Проба 1б. Дозволяє визначити рівень сформованості фонематичних уявлень у дітей на основі оцінки правильних висловлювань педагога, який навмисно допускає заміни звуків близьких за акустико-артикуляційним ознаками, а також ті, що невірно використовуються дитиною у власному мовленні.

Зазначену пробу пред'являють як додатковий показник сформованості фонематичних уявлень. Але для дітей, що не володіють аналізом звуку на тлі слова (тому не спроможних виконати завдання проби 1а), вона стає основним показником сформованості фонематичних уявлень.

Оскільки виділення звуку на тлі слова припускає сформованість у дитини операції слухового контролю, то для визначення стану цієї операції на попередньому етапі дитині пропонують оцінити правильність висловлювань логопеда. Слова він вимовляє, замінюючи звуки, що не характерні для мовлення дитини. Лише за позитивних відповідей проводиться дослідження стану сформованості фонематичних уявлень на основі використання слів із замінами звуків на близькі за акустико-артикуляційними ознаками, у тому числі і тих, які змішуються дитиною у власній вимові.

Результати проведеного дослідження свідчать про наявність у дітей з мовленевою патологією великої кількості недоліків у сформованості фонематичних уявлень. Аналіз невірних відповідей дозволив встановити, що вони зумовлені, насамперед, двома основними причинами:

1. Недостатньою спрямованістю уваги на звукове оформлення мовлення.

2. Недостатньою сформованістю слухового контролю.

У всіх дітей, що допустили помилки, у яких заміни не характерні для власної вимови, не відзначалося недоліків слухового сприйнят-

тя. Усі вони правильно розрізняли слова-пароніми як у попарному, так і в ізольованому їх пред'явленні.

Недостатня сформованість фонематичних уявлень при збереженому слуховому сприйнятті пояснюють дані досліджень Є. Ф. Соботович, які вказують на той факт, що в умовах зниженого слухового контролю, навіть при збереженні здатності до розрізнення звуків за їх корисними акустичними ознаками, фонетичні уявлення дітей формуються з опорою на власну невірну вимову, а не на мовлення дорослих, яке звучить еталонно.

Наступним складником фонематичної системи є сформованість практичного фонематичного аналізу, який є однією з основних операцій письма. Оволодіння ним стає важливим критерієм готовності дітей до засвоєння фонемно-морфологічного принципу орфографії. В основі їх лежить довільне володіння мовленнєвими узагальненнями. На думку багатьох дослідників [1; 2; 3; 4; 5; 6 та ін.] формування мовних узагальнень усіх модальностей (фонетичних, лексичних, синтаксичних і морфологічних) починається ще в дошкільному віці.

Фонематичний аналіз є складною розумовою дією, що включає як прості, так і складні форми аналізу звукової структури слова.

Найбільш простими формами його є виділення звуку на тлі слова, діти оволодівають ним на практичному рівні починаючи з чотирьох років. Інші форми звукового аналізу — визначення загального звучання в словах, визначення місця, послідовності і кількості звуків у слові потребують спеціально організованого навчання.

Методика формування окресленої складової спирається на послідовність звукового аналізу в онтогенезі [2; 3; 5 та ін.] і включає 3 напрямки.

1 напрямок. *Дослідження аналізу звуків на тлі слова.*

Фонематичний аналіз є найпростішим і формується ще у дошкільному віці на практичному рівні оволодіння мовною діяльністю.

Для вивчення стану сформованості названого виду фонематичного аналізу пропонуємо завдання, у якому дітям слід відібрати з ряду слів тільки ті, що містять заданий педагогом звук. Використовується різний мовний матеріал у певній послідовності. Завдання 2 передбачає аналіз звуку на тлі слова:

- виділення голосного звуку на початку слова в ударній позиції (айстра, Іра, оси тощо);
- виділення голосного звуку на початку слова в ненаголошеній позиції (автобус, Іван, окуляри тощо);
- виділення щільного приголосного на початку слова (собака, жираф, шафа, тощо);

- виділення проривного приголосного наприкінці слова (суп, будинок, тощо).

У наступних завданнях (підібрати слова з заданим звуком) пропонуються конфліктні слова двох видів:

- зі звуками, далекими за акустико-артикуляційними ознаками від запропонованого (наприклад: рука, нога, молоко, сир, парта);
- зі звуками, близькими за акустико-артикуляційними ознаками до запропонованого звуку (наприклад: шапка, шуба, сир, джміль).

В останньому з названих випадків педагог може оцінити не тільки сформованість звукового аналізу на тлі слова, але й уміння розпізнавати звуки, що корелюють.

2 напрямок. Дослідження операції аналізу звуків зі складу слова.

Виділення звуків зі складу слова є складнішим видом мовного аналізу. Однак його складність варіюється залежно від того, у якій — сильній чи слабкій — фонетичній позиції знаходиться звук, який слід виділити [1; 2; 3; 5 та ін.].

У зв'язку з цим у методичку були включені проби, що дозволяють оцінити стан сформованості аналізу звуків зі складу слів у різних фонетичних умовах.

а. Дослідження уміння виділяти загальне звучання у словах.

Названий вид аналізу звуків зі складу слова є однією з найпростіших форм, яка починає рано формуватися, і, як наслідок, є найбільш доступною формою мовного аналізу. Його сформованість значною мірою зумовлює готовність дітей до оволодіння іншими, складнішими формами звукового аналізу, що й аргументує необхідність вивчення його стану у дошкільників з порушенням мовленнєвого розвитку. Стан сформованості уміння виділяти загальне звучання в словах можна перевірити наступними завданнями:

Завдання 3 — виділення загального звуку із ряду слів.

Дітям пропонуємо прослухати ряд слів і визначити, який загальний звук вони чують у цих словах.

При цьому в завданнях дітям пропонували ряди слів із загальним голосним чи приголосним звуком. Ступінь складності завдань змінюється залежно від позиції загального звуку в слові:

- голосний на початку слова, в ударній позиції (Аня, абетка, армія; Оля, осінь, ожеледь тощо);
- голосний на початку слова в ненаголошеній позиції (автобус, апельсин, абрикос тощо);
- щільний приголосний на початку слова (школа, шина, шарф, шапка, шуба і т.п.);

- проривний приголосний наприкінці слова (персик, пряник кошик, хлопчик, судак тощо);
- приголосний у середині слова (вуса, коси, ластівка, хвіст).

б. Дослідження аналізу звуку в заданій позиції.

Зазначений вид мовного аналізу є більш складним у порівнянні з вищезазначеним і, в першу чергу, за рахунок необхідності враховувати позицію звуку у слові, що припускає знання дитиною схеми слова (початок, кінець, середина слова). Разом з тим сформованість названого виду аналізу необхідна для оволодіння умінням визначати послідовність звуків у слові як однієї з найбільш важливих операцій процесу письма.

Дослідження аналізу звуку в заданій позиції перевіряється наступною пробою.

Проба 4. Педагог пропонує визначити на якому місці у слові (першому чи останньому) знаходиться той чи інший звук.

Для аналізу дітям пропонують слова з голосними на початку слова як у наголошеній, так і у ненаголошеній позиціях (наприклад: Іра, автобус, овочі). Приголосні пред'являються переважно в їхній сильній позиції — початок слова (складу) для щільних і кінець слова для проривних (Л. Р. Зіндер).

Крім того, перевіряємо виділення приголосного звуку з позиції початку слова під час збігу приголосних (груша, стіл, труба, стакан тощо).

в. Дослідження уміння визначати місце і послідовність звуків у слові.

Якщо зазначені вище форми звукового аналізу є найпростішими і виникають спонтанно у процесі розвитку усного мовлення дитини, то визначення місця і послідовності звуку у слові — складніший вид мовного аналізу, який формується лише у процесі спеціального навчання. У зв'язку з цим дослідження стану сформованості названої операції доцільно проводити наприкінці навчального року по завершенню відповідного навчання.

Проба 6 — визначення позиції звуку у слові.

Ступінь складності завдання змінюється залежно від довжини слів. Спочатку пропонуємо завдання на визначення місця звуку в односкладовому слові (наприклад, логопед називає слово «сад» і просить дитину назвати на якому місці в слові (початок, середина, кінець) знаходиться звук «с» тощо). Потім пропонує дво- і трискладові слова (наприклад: мак, стіл, каша, Маша, місяць, машина, молоко, корова тощо).

Проба 7 — визначення послідовності звуків в односкладових словах типу: мак, рак, сад, ліс. Логопед пропонує дитині назвати звуки,

що входять у слово (кіт), і визначити, який звук знаходиться на першому, на другому, на третьому місці.

З напярмок. Дослідження стану сформованості складового аналізу.

Аналіз складу передбачає уміння виділяти склади, визначати складові елементи і позицію складу у слові. Дітям пропонуємо розділити слова на частини.

Дидактичний матеріал підбираємо за двома напрямками:

- кількісному — за допомогою збільшення кількості складів у слові (від одного до трьох). Наприклад: мак, стіл, Ма-ша, ми-ло, се-ло, зи-ма, ма-ши-на, со-ба-ка. ко-ше-ня бу-ди-нок,).
- якісному — відповідно до характеру складів (від простіших відкритих складів (ва-за, ма — ши — на, до-ро-га) до складніших закритих складів (хлоп — чик, зай — чик тощо).

Дослідження уміння помічати фонетичні чергування в словах.

Не менш важливою передумовою грамотного письма є сформованість орфографічної пильності, в основі якої лежить сформованість уміння помічати фонетичні чергування в словах. Зазначене уміння тісно пов'язане з формуванням слухового сприйняття, слухової уваги, слухової пам'яті, що сприяє розвитку кумуляції варіантів звучання однієї і тієї же фонемі на усвідомленому рівні.

Формування орфографічної пильності передбачає сформованість усіх складових орфографічної навички: практичного морфологічного й усвідомленого звукового аналізу, достатнього обсягу словника похідних слів, вміння довільно оперувати, як звуковим, так і морфологічним складом слова, а також достатній розвиток систем словотвору і словозміни.

Як бачимо, орфографічна пильність є досить складним психологічним утворенням. Її формування припускає достатній практичний рівень розвитку всіх мовних систем. З огляду на складність зазначеного мовного явища, роботу з його формування слід проводити лише на заключному етапі корекційного навчання.

Так, для визначення сформованості уміння помічати фонетичні чергування у словах дітям можна запропонувати уважно прослухати слова і визначити, яку букву необхідно писати на місці звуку, який сумнівно звучить. Наприклад: логопед пропонує послухати слово ВЕСНА, і визначити яку літеру слід писати після звуку «В». Якщо дитина називає неправильно, то їй пропонують ще раз уважно прослухати споріднені слова, такі, як ВЕСНЯНКА, ВЕСНО, ВЕСНИ. Звернути увагу на звук, який ми чуємо після «В», і зробити висновок, яку букву треба писати в слові ВЕСНА.

Сформованість фонетичних узагальнень, на які спирається фонемно-морфологічний принцип письма, є необхідною і досить важливою передумовою засвоєння норм орфографії, як для дітей з нормальним мовленнєвим розвитком, так і для дітей з порушеним мовленнєвим розвитком. Тому виявлення недостатньої сформованості орфографічної пильності, фонетичних уявлень і фонетичного аналізу дає змогу розпочати роботу з профілактики дизорфографії на початковому етапі оволодіння писемним мовленням, а саме у старшому дошкільному віці.

Література

1. Собонович Є.Ф. Концепція загальнонавчальної підготовки дітей до школи / Є.Ф. Собонович // Дефектологія. — 1997. — № 1. — С. 2-7.
2. Ушакова Т. М Психолінгвістика для вузів / Под ред. Т. М. Ушаковой — М. : ПЕРСЭ, 2006. — 416 с.
3. Левина. Р.Е. Нарушения письма у детей с недоразвитием речи / Роза Евгеньевна Левина. — М. : Изд-во АПН РСФСР, 1961. — 310 с.
4. Прищепова И. В. Профилактика дислексий и дизорфографий у младших школьников с нерезко выраженным общим недоразвитием речи : дисс. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.03 — Коррекционная педагогика (сурредагогика и тифлопедагогика, олигофренопедагогика и логопедия) / И. В. Прищепова. — Л., 1991. — 320 с.
5. Богоявленский Д.Н. Психология усвоения грамматики, орфографии и развития письменной речи / Дмитрий Николаевич Богоявленский. — М. : АПН РСФСР, 1956. — 281 с.
6. Бартенева Л. І. Передумови формування орфографічної навички у дітей дошкільного віку з НЗНМ / Л. І. Бартенева // Дидактичні та соціально-психологічні аспекти корекційної роботи у спеціальній школі : наук.-метод. зб. — Вип. 4. — К. : Науковий світ, 2002. — 219 с.

УДК: 159.422.76.376.33

РОЗВИТОК МИСЛЕННЯ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ З ПОРУШЕННЯМИ СЛУХУ

Борщевська Л. В.

У статті представлено теоретичні аспекти проблеми розвитку мислення у дошкільників з порушеннями слуху та їх однолітків без сенсорних порушень.

Ключові слова: розвиток, мислення, дошкільники, порушення слуху.

Развитие мышления дошкольников с нарушениями слуха

В статье представлены теоретические аспекты проблемы развития мышления у дошкольников с нарушениями слуха и их сверстников без сенсорных нарушений.

Ключевые слова: развитие, мышление, дошкольники, нарушение слуха.